

СВІТОГЛЯД ІВАНА ФРАНКА

Степан Возняк (Івано-Франківськ)

Людина і нація як парадигмальна основа світогляду Івана Франка

Світогляд І. Франка, його соціально-політичні орієнтації зазнали певної еволюції, що визнавав і сам мислитель. У передмові до збірки поезій “Із літ моєї молодості” (1913) він відзначив, що у своїй діяльності “переходив різні ступні розвою”, але скрізь і завжди у нього була “одна провідна думка – служити інтересам... рідного народу та загальнолюдським поступовим, гуманним ідеям” [3: т. 3: 282]. Цим І. Франко засвідчив, що наскрізною лінією його творчості є людина і нація, загальнолюдське і національне. На нашу думку, відношення “людина–нація” можна визнати за парадигму світогляду Великого Каменяря.

Еволюція Франкового світобачення відбувалася в межах названого відношення: визнання пріоритетності людини, її соціальних інтересів або інтересів національних, але не ігнорування одного чи іншого. Можна говорити лише про амплітуду коливання чи то в бік загальнолюдського, соціального, чи – національного.

У ранній період творчої діяльності головна увага І. Франка була прикута до соціальних проблем життя “простого” народу, “робучих людей”, “продуцентів”. Це зумовлювало як підневільне становище трудящої людини в умовах панування капіталу, так і соціальне походження самого письменника як сина селянина, вигодуваного “твердим мужицьким хлібом”. Така націленість на людину живилася також творчістю Т. Шевченка, клич якого “будьте люди!” глибоко запав у душу І. Франка, наповнивши всю його творчість і діяльність.

Прагнучи “віддати працю свого життя... простому народові” [3: т. 3: 252], вивести його з “льоуху”, де він був запертий, на світлу дорогу прогресу, І. Франко намагався віднайти шлях до вирішення цих завдань. Його творчі пошуки суспільних ідеалів, спроможних забезпечити світле майбутнє свого народу, зупинилися на ідеях соціальної справедливості, свободи, рівності і братерства людей праці, що становили прерогативу соціалістичної теорії, різноманітні варіанти якої заповнили інтелектуальні уми тодішньої Європи. У цьому І. Франко не був винятком. На соціалістичні засади майбутнього орієнтувалися М. Драгоманов, О. Терлецький, С. Подолинський, М. Павлик, Леся Українка та інші діячі української культури.

Як відзначає один із дослідників ідеології українського національно-визвольного руху І. Витанович, ці діячі “в соціалізмі надіялися найти здійснення своїх ідеалів – демократії, свободи, соціальної справедливості, однозгідної розв’язки соціального і національного питання” [1: 11]. До цього прагнув й І. Франко. Причём ці прагнення підсилювалися соціальним станом молодого письменника. Пізніше він писав у листі до М. Драгоманова 26 квітня 1890 року, що в молоді роки “був соціалістом по симпатії, як мужик” [3: т. 49: 245].

Теоретично осмислювати соціалістичну теорію І. Франко розпочав не з марксистських джерел. Це були, зокрема, праці діяча німецького робітничого руху Ф. Лассаля, німецьких економістів Ф. Ланге та Г. Шеля, польського соціаліста Б. Лимановського, українського вченого С. Подолінського, російського письменника М. Чернишевського. Дещо пізніше І. Франко ознайомився з “Капіталом” К. Маркса і “Анти-Дюрінгом” Ф. Енгельса, їхнім “Маніфестом Комуністичної партії” та деякими іншими працями основоположників марксизму.

Що приваблювало І. Франка в соціалістичній ідеї? Насамперед її гуманістичність. “Що таке соціалізм?”, – ставить він питання у праці “Катехизм економічного соціалізму” (1878) і відповідає: “Соціалізм – то є прагнення усунути всяку суспільну нерівність, всяке визискування і всяке убозтво; запровадити справедливіший, щасливіший лад, ніж нинішній...” [3: т. 45: 44]. Для цього, зазначає він, треба, щоб “виробничий капітал, тобто ґрунти, фабрики, машини й інші знаряддя праці, а також сировина перейшли від приватної власності окремих людей до загальної власності” [3: т. 45: 44]. Мислитель вважає несправедливим, щоб те, що створене людством протягом віків, належало окремим людям. “Було б найсправедливіше, – підкреслює він, – аби те, що досі виробляло людство, належало йому всьому, було його спільною і вічною власністю, з якої рівною мірою могла б користатися кожна людина і до якої зі свого боку кожен повинен був би докласти також свою працю, скільки хто зможе”. Те, що виникло “з праці багатьох людей і багатьох поколінь”, повинно “служити загалові, а не окремим одиницям” [3: т. 45: 45]. Зауважимо, що І. Франко говорив про власність, що має належати тим, хто є її творцем, тобто людям, а не державі.

На цій zasadі соціалізму І. Франко наголошував також у листі до О. Рошкевич від 20 вересня 1878 року. Підкреслюючи, що сьогодні ніхто не може сказати, “як буде виглядати будучий лад суспільний”, але ясно одне: “Наука вказує тільки одну головну засаду: капітал продуктивний, т. є. земля, машини і всі прилади до праці, сирий матеріал і фабрики мають бути спільною громадською власністю” [3: т. 48: 112].

Суспільну, а точніше громадську власність, І. Франко розглядав з двох боків – економічного і суспільно-політичного. З економічного боку, усупільнення власності допоможе забезпечити всіх громадян матеріальними засобами життя. Майбутнє суспільство “буде творити немовби одне велике господарство”. “А ми знаємо, – говорить мислитель, – що велике господарство завдяки належному управлінню та організації (хорошій економії) може завжди мати більше запасів і достатків, ніж кілька малих окремих господарств разом узятих” [3: т. 45: 51].

Із суспільно-політичного боку суспільна власність, на думку І. Франка, становить підвалину соціальної рівності, свободи і братерства. Приватна власність є основою економічної нерівності, а та – нерівності соціальної. У праці “Мислі о еволюції в історії людськості” мислитель розкриває залежність соціальної рівності і взагалі соціальної справедливості від суспільно-громадської власності. “Для осущення правдивої свободи і братерства між людьми, – кажуть економісти і робітники, – потрібне передовсім осущення *рівності економічної*”. А досягнення останньої стане можливим при умові, коли засоби виробництва “перейдуть на *суспільну* власність... Спільність уживання капіталу – се єдина запорука против нерівності, єдина порука вдоволення всіх потреб усіх працюючих, т. є. єдина підвалина правдивої свободи і правдивого братерства” [3: т. 45: 136–137]. І. Франко досить чітко вбачав взаємозв’язок економіки і політики, їхню взаємозалежність.

Розкривши економічну основу соціалізму і показавши її докорінну відмінність від капіталістичної, І. Франко висвітлює сутність соціалістичної ідеї: “Ідея соціалізму прагне до загальної свободи всіх людей, до їх рівності не тільки перед законом, ... але до рівності у суспільстві, яке кожному дає однакову можливість користуватися всіма своїми інституціями... Ідея соціалізму прагне зрештою до найтіснішого збратання (федерації) людей з людьми і народів з народами як вільних з вільними і рівних з рівними” [3: т. 45: 50].

Отже, мислитель ідентифікує ідею соціалізму зі свободою, соціальною рівністю й братерством. Ця “тріада” в його уявленні є найвищою загальнолюдською цінністю, ідеал, до якого людство завжди прагнуло і який соціалізм покликаний реалізувати. Причём варто зауважити, що ідеї соціалізму І. Франко не вважав прерогативою марксизму. “... Його (соціалізму. – С. В.) провідні думки, – писав він у статті “Соціалізм і соціал-демократизм” (1897), – можна сказати, такі ж давні, як людське думання над суспільним устроєм взагалі” [4: 29]. Та й соціалізм, який сповідував мислитель, не був марксистським. Він тяжів до західноєвропейських соціал-утопічних ідей.

Особливий інтерес, зокрема на нинішній час, становлять думки І. Франка про шляхи реалізації соціалістичного ідеалу. Про жодну соціалістичну революцію, насильницьку зміну існуючих соціальних порядків у нього не тільки нема натяку, але звучить пересторога щодо фатальних наслідків кривавого перевороту. Шлях до соціалізму, вважав він, лежить через “соціалістичну реформу”. Це має бути “не раптове проведення реформи, а власне, *розумне, продумане і якнайдосконаліше її впровадження*” (курсив наш. – С. В.). Забезпечити це – завдання соціалістичної пропаганди, що має “шляхом підготовки й освіти народу запобігти страшному, кривавому вибухові”, який був би “для всього поступу дуже шкідливим” [3: т. 45: 53]. Ми виділили курсивом думки, що не втратили свого значення для сучасної трансформації нашого суспільства. Можна тільки подивлятися рівневі мислення І. Франка щодо питань суспільної еволюції.

У перше десятиліття своєї діяльності І. Франко вважав, що засади соціалізму є головним засобом вирішення соціальних завдань – усунення економічного визиску,

усупільнення власності, демократизації політичної системи тощо. Це зумовило його участь у пропаганді соціалістичних ідей, у робітничому русі, співавторство у написанні “Програми галицьких соціалістів” (1881).

Активна участь І. Франка в робітничому русі, виділення ним робітничої верстви із загальної народної маси як суб’єкта реалізації соціалістичної ідеї мали, на нашу думку, цілком прагматичну мету. Можна припустити, що він сподівався з допомогою робітничого соціалістичного руху розворушити селянство, яке становило в Галичині основну масу населення, до боротьби за свої інтереси, залучити його до спільних з робітниками політичних акцій.

“На зорі соціалістичної пропаганди” І. Франко надавав пріоритетного значення соціальним проблемам. Однак це зовсім не означає нехтування ним національних інтересів народу, піднесення його національної самосвідомості. Орієнтація на соціалістичну ідею не заслонила перед ним вагомість ідеї національної. Саме в ці роки він пише знаменитий вірш “Не пора” (1880), у якому наголошував, що треба не чужинцям служити, а що пора “для України жить”, що потрібно єднатися, а не “в рідну хату вносити роздор”. А у вірші “Розвивайся, ти високий дубе” (1883) прозвучала непохитна віра Великого Каменяря в те, що “непобіджена злими ворогами Україна встане”, що щезнуть межі, котрі віками роз’єднували український народ, що Україна буде “одна нероздільна”.

Єдністю національного, українського та загальнолюдського наповнений патріотизм І. Франка. Він яскраво прозвучав у вірші “Моя любов” (1880), теж написаному в цей час. Поет проголосив, що в його серці є дві любові, які не суперечать одна одній – до свого краю, рідного народу і:

До всіх, що ллють свій піт і кров,
До всіх, котрих гнетуть окови [З: т. 1: 83].

Причём друга любов є запорукою першої: лише той щиро любить Україну, хто полюбив “всіх братів, як сонце Боже, всіх зарівно”.

Ніколи І. Франко не протиставляв соціальне питання національному і, навпаки, боротьбу за усунення соціально-економічного гніту змаганням до національного визволення. Вже “Програма галицьких соціалістів”, у написанні якої український мислитель брав участь, проголосила нерозривну єдність соціального і національного визволення: “Прагнучи до свободи і знищення усякого гніту, соціалісти не можуть бути байдужими щодо гніту національного” [З: т. 45: 454]. У програмі також заявлено, що всі народи “є рівними і мають рівне право на вільний розвиток” [З: т. 45: 461].

У супільно-політичному русі Галичини у ставленні до співвідношення національного і соціального існувало два підходи: визнання пріоритетним національного, яке сповідувало угруповання “народовців”, зокрема їхній лідер В. Барвінський, і ствердження єдності національного та соціального з боку радикально-демократичного напрямку, до якого належав І. Франко. Між цими двома напрямками точилася

гостра полеміка стосовно порушеного питання. І. Франко торкнувся його у статті “Формальний і реальний націоналізм”, роз’яснивши, що він особисто і радикально-демократичні сили “далекі від того, щоб нехтувати вагу національного питання”, однак вони ніколи не забувають, що “розвій народності є тільки одним з проявів розвою народу, проявом рівнорядним з розвоєм економічним, громадським, освітнім і таке інше”, тому “не можна його уважати за щось кардинального, найважливішого і виключно миродайного” [3: т. 27: 355–356]. Звідси мислитель доходив висновку, що національне питання може бути розв’язане лише на шляхах соціально-економічного визволення. Це, власне, спричинило його орієнтацію на соціалістичну ідею, з реалізацією якої пов’язував звільнення від соціального гніту, а разом з ним – завоювання національної волі.

Однак із середини 80-х років І. Франко, зваживши на те, що серед людності Галичини переважає селянство і що воно, а не робітники є головним соціальним суб’єктом, відходить від робітничого руху і займається організацією селянства для відстоювання демократичних прав трудівників міста і села. Водночас він відчув, що теорія соціалізму, як ідеологія пролетаріату, не зовсім “підходить” до завдань селянського руху, що до неї варто внести певні корективи. Про це він писав М. Драгоманову ще в січні 1883 року, відзначивши потребу “змодифікувати й саму теорію соціалізму так, щоб вона ліпше приставала до наших аграрних та дрібнодворних обставин, ніж Марксів фабричний соціалізм” [3: т. 48: 34]. Таку спробу він зробив при заснуванні Русько-української радикальної партії (1890).

У максимальній частині програми партії була задекларована вимога “переміни способу продукції згідно зі здобутками наукового соціалізму, т. є. ... колективного устрою праці і колективності средств продукційних” [2: 9]. Зауважимо, що йдеться не про суспільну, державну власність, а колективну.

У програмі чітко відображено світоглядну парадигму І. Франка – єдність інтересів людини і нації. Тут, поряд з вимогою “повної ваги особи”, “забезпечення кожній одиниці, без різниці пола, якнайповнішого впливу на рішене всіх питань політичного життя”, ставилося “уділення кожному народови можности якнайповнішого розвою культурного” [2: 9]. Але особливо привертає до себе увагу положення програми, згідно з яким радикальна партія “в справах національних змагати буде до піднесення національної самосвідомості і солідарності в масах усього русько-українського народу” [2: 12]. Тут, як бачимо, амплітуда коливання відношення “людина-нація” пішла в бік національного: якщо раніше І. Франко ставив питання про солідарність трудящих “робітних людей”, то тепер – також потребу солідарності національної.

Ця амплітуда коливання у бік національного набуде сталої тенденції з другої половини 90-х років. Це був найтяжчий період у житті І. Франка. Його, доктора філософії, який успішно пройшов габілітацію на доцента Львівського університету, власті не допустили до викладацької діяльності. На нього накинута польська шовіністична преса за статтю “Поет зради”, у якій він звернув увагу на те, що у творчості поета А. Міцкевича часто виступає мотив зради. Та найбільшого

морального удару І. Франко зазнав під час виборів до державної ради 1897 року. І не тільки через те, що шляхом фальсифікацій і насильства над виборцями його кандидатура, яку висунули селяни декількох повітів Східної Галичини, була провалена. Письменника особливо вразила антинародна політика урядових кіл і польсько-шляхетської верхівки під час виборів, ігнорування ними елементарних демократичних прав народу. Ці вибори він назове кривавими.

Усе це, разом взяте, а також “обезрадикалювання” радикальної партії остаточно переконали І. Франка у першорядності для українського народу завоювання політичної, національної волі, у тому, що в умовах чужоземного поневолення він не зможе відстояти свої права. Тому мислитель висуває “ідеал національної самостійності” як запоруку світлого майбутнього українського народу. І хоч цей ідеал, відзначав він у статті “Поза межами можливого” (1900), належить до віддаленої перспективи, він має бути усвідомлений і перетворений на символ віри.

Визначивши націю і національний чинник як основну цінність українського народу, І. Франко проголошує знамениту тезу: “Все, що йде поза рами нації, се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хворобливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими “вселюдськими” фразами покрити *своє духовне відчуження від рідної нації*” [3: т. 45: 284].

Поклавши в основу майбутнього українського народу ідеал національної самостійності, І. Франко не міг не замислитися над конкретними формами його реалізації. На нашу думку, це спричинило звернення його до “наукового соціалізму” К. Маркса й Ф. Енгельса, як одного з варіантів побудови справедливого суспільства, з тим, щоб застерегти від небезпеки слідування марксистській моделі майбутнього людства. Цим можна пояснити, що саме у цей час, тобто в другій половині 90-х на початку 900-х років, він пише низку праць, у яких тією чи іншою мірою торкається теорії соціалізму і марксистської концепції втілення її у життя. Це, зокрема, “Соціалізм і соціал-демократизм” (1897), “Що таке поступ?” (1903), “До історії соціалістичного руху” (1904), “Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова” (1906), рецензію на працю А. Фаресова “Народники і марксистки” (1899). У них І. Франко аналізує марксистський соціалізм, вдаряючи по тому, що вважається головним в марксизмі, – диктатурі пролетаріату, по ідеї “державного соціалізму”.

Несприйняття, заперечення “наукового соціалізму” викликало в І. Франка нехтування його творцями індивідуального початку суспільного буття, абсолютизацію класів на шкоду окремому суб’єкту, недооцінку інтересів окремої людини. До соціалістичних доктрин, у яких би варіантах вони не виступали, він підходив з одним критерієм – відповідність інтересам окремої людини. Недарма на початку своєї статті “Соціалізм і соціал-демократизм” мислитель подав слова старогрецького філософа Протагора: “Людина є мірою усього”, бо у соціалізмі він приймав лише те, що відповідало потребам людини, і відкидав усе, що їй було вороже.

Саме такою, ворожою людині, за Франком, була ідея “державного соціалізму”, варіантом якої стала концепція “народної держави”, висунута Ф. Енгельсом 1891

року. Реалізація соціалістичної ідеї в державній формі була б, за переконанням І. Франка, насильством над людиною. “Попереду усього, – писав він у праці “Що таке поступ?”, – та всеможна сила держави налягла би страшним тягарем на життя кожного поодинокого чоловіка”. У такій державі “власна воля і власна думка кожного чоловіка мусила би шезнути, занідіти, бо ану ж держава визнає її шкідливою, непотрібною”. Мертвою, казенною духовною муштрою стало б в “народній державі” виховання підростаючого покоління, бо воно мало би за мету “виховувати не свободних людей, але лише пожиточних членів держави”. Зрештою, відзначає І. Франко, “люди виростали б і жили би в такій залежності, під таким доглядом держави, про який тепер у найабсолютніших поліційних державах нема й мови. Народна держава стала б величезною народною тюрмою” [3: т. 45: 341].

Подібне передбачення зробив І. Франко й щодо “сторожів” цієї “народної держави”. Ті, хто прийшов би до керма державою, “мали би в своїх руках таку величезну владу над життям і долею мільйонів своїх товаришів, якої ніколи не мали найбільші деспоти. І стара біда – нерівність, вигнана дверима, вернула би вікном: не було би визиску робітників через капіталістів, але була би всевладність керманців – усе одно, чи родовитих, чи вибраних – над мільйонами членів народної держави” [3: т. 45: 342].

Прочитавши думки І. Франка про енгельсівську “народну державу”, посправжньому подивляєшся, наскільки точно він передбачив те, що було в радянській державі, зокрема у сталінські часи.

Отож, протягом усього життєвого шляху Великого Каменяря турбувала доля людини і рідної нації. Людина і нація – це два крила його творчого лету. Нинішньому поколінню він дав зразок вірного служіння своєму народові і загальнолюдському прогресу.

Література:

1. Витанович І. Соціально-економічні ідеї в змаганні галицьких українців на переломі XIX–XX ст. – Мюнхен, 1970.
2. Програма Русько-української радикальної партії // Українська суспільно-політична думка в двадцятому столітті. Документи і матеріали. – Мюнхен, 1983. – Т. 1.
3. Франко І. Збір. творів: У 50 томах. – К., 1976–1986.
4. Франко І. Соціалізм і соціал-демократизм // Іван Франко про соціалізм і марксизм. – Нью-Йорк, 1966.